

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ
ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΔΙΟΝ. ΣΟΛΩΜΟΥ *

ΥΠΟ

Ν. Θ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, ΠΤ. Θ.

§ 6. Τὰ περὶ Θεοῦ²¹.

Εἰς τὴν ὑπέροχον «*Ode per prima Messa*»²² ἰδίως εὐρίσκομεν μίαν θεολογίαν (καὶ χριστολογία) ποιητικῶς ἐκφραζομένην. Ὁ «*Υψιστος*», «*Πλάστης*» καὶ «*Ἀπλαστος*»²³ εὐρίσκεται «*σὲ τρίασβαθῆ ἄβυσσο ἀνεξερευνητοῦ φωτός*», σὲ «*μιά θάλασσα ἀπὸ φῶς*», ἀπὸ τὴν ὁποίαν κατεβαίνουν «*ἀγγέλων πλήθη ἀμέτρητα*». Εἰς τὸν θρόνον Του ψάλλουν ἄγγελοι εἰς δύο χοροὺς (Σεραφεῖμ καὶ Χερουβείμ), ὀδηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου²⁴. Ὁ Θεὸς εἶναι «*τὸ Α καὶ τὸ Ω*»²⁵. Αὐτὸς εἰς τὰ «*κρύφια τῆς γνώσης Του τὴν χτίση ἐμελετοῦσε*»²⁶. Αὐτὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ σύμπαντος, τῶν ἀστέρων²⁷ κ.λ.π. Καὶ τότε «*ὁ Πλάστης ὀλομόναχος ἀγρίκαε μὲ χάρα*»²⁸. Ἐπίσης ἐδημιούργησε κατ' «*εἰκόνα*» Του τὸν ἄνθρωπον²⁹. Ὅλα δὲ

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 114 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

21. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ ἰδὲ Χρ. Ἀνδρούτσου. *Δογματικὴ* (ἐκδ. 1η), σ. 32 - 92.

22. «*Ἡ Ῥδὴ αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ ἓνα μεγαλόπνοο θρησκευτικὸ ποίημα... ψάλλει μέσα σ' αὐτὴν τὴν Παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας καὶ φθάνοντας ἴσαμε τὸ μυστήριον τῆς Μεταλήψεως, ποὺ μὲ τὸ μυστήριον τῆς θείας ἐνσαρκώσεως κατορθώνει τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου*». Γερ. Σπαταλάς (π. Ν. Ἐστία, 2 (1930), σ. 360).

23. Μον. 1. 8. Μπα. 26. Εἰς ἄλλα σημεῖα ὁ Θεὸς χαρακτηρίζεται ὡς Παντοδύναμος (Λάμπρος 25, 14) (ἰδὲ καὶ «*χρυσολογίῃ τῆς Παντοδυναμίας*» Ἐλ. Πολ. 2,34, «*ὅτι θόρα τὴν ὀλοκροσὴ τῆς Παντοδυναμίας*» Εἰς τὸ θάνατον τῆς Αἰμ. Ροδδοσταμο 2) καὶ ἰποδηλοῦται ἡ πανταχοῦ παρουσία Του διὰ τοῦ «*καὶ εἶχε μάρτυρα στὸ βράχο τοῦ Θεοῦ τὸν ὀφθαλμὸν*» καὶ τοῦ «*Εἶμαι δῶ*» (Μπα. 145, 25).

24. «*A San Dionisio*» ΚΡ 13. Πρβλ. «*Il Paradiso*» ΕΔ 11, 2 - 3. «*Λάμπρος. Τὰ δύο ἀδελφία*» 1-2 (οἱ δημιουργηθέντες ἄγγελοι ψάλλουσι τὸ «*Χαίρε νεοφώτιστον θαῦμα!*» — ἡ ἔκφρασις ἐνθυμίζει στίχον τοῦ Ἀναθίστου Ὑμνου).

25. Ὑμνος 98 «*Ἐγὼ εἰμ' Ἄλφα. Ὁμέγα ἐγόν*».

26. Μον. 8 καὶ Μπα. 7 - 8 «*... στὸν Θεοῦ τὴν κεφαλὴν ποὺ μελέτουε τὴ χτίση*».

27. «*Τὸ Ὀνειρον*» 124 καὶ Ἐλ. Πολ. 2,40, 2 «*καὶ ἐπλασε τ' ἄστρο τῆς νυχτὸς καὶ τ' ἄστρο τῆς ἡμέρας*».

28. Μον. 9.

29. «*Τὸ Ὀνειρον*» 123 - 126, Μπα. 142 καὶ Μον. 8.

τὰ δημιουργήματα «τὰ ἔπλασε καλὰ»³⁰. Αὐτὸς φροντίζει καὶ «ποιεῖ καὶ δίνει αἰθέρια μοσχοβολιά σὲ κάθε φυτό»³¹, ἀλλὰ δίδει τὸ «φῶς» καὶ τι ἐκ τοῦ βαθυτέρου του Ἐαυτοῦ («φιλί») εἰς τὴν προσωποποιηθεῖσαν Ἐλευθερίαν - Ἑλλάδα³², διότι Αὐτὸς εἶναι «μόνος» προστάτης καὶ ἀληθινὸς «Πατέρας»³³ τῶν ἀβοηθήτων ἀνθρώπων καὶ βλέπει «μέσ' στήν...καρδίαν τ' ἀνθρώπου»³⁴. Εἶναι ὅμως ταυτοχρόνως δίκαιος καὶ τιμωρὸς Θεός. Αἰσθάνεται τὸν ἄδικον πόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ δὲ ἀπειλήσῃ³⁵ «ἀνάβει τὴν αἰῶνια ἀστραπή»³⁶ «καὶ μὲ τὸν ἤχο στὰ ἀέρινα βασίλεια φαίνεται ἀγριεμένη τοῦ Θεοῦ ἢ ἀγανάκτηση»³⁷.

Ὁ Θεὸς ἔκαμε πολλὰ θαύματα διὰ τὴν προστατεύσῃ καὶ ἐνισχύσῃ τοὺς Ἰσραηλίτας. Καὶ ὁ Σολωμὸς περιγράφει λεπτομερῶς τὴν διάσωσιν τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τὴν καταδίωξιν ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων³⁸, τὴν ἀποστολὴν τοῦ Μάννα³⁹ καὶ τοῦ ὕδατος⁴⁰ εἰς τὴν ἔρημον καὶ τέλος τὴν θείαν βοήθειαν πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτας διὰ τὴν νικήσῃ τοὺς ἐχθρούς των⁴¹.

30. «Τὸ Ὀνειρο» 128 - 126.

31. ΕΣ 16,2.

32. Ὑμνος 90. 94. 95.

33. Μον. 4.

34. «Κρητικός» 21,26 - 29. Τὸ πλήρες κείμενον εἶναι τὸ ἐξῆς :

«Ὁμως αὐτοὶ εἶναι θεοὶ καὶ κατοικοῦν ἀπ' ὅπου βλέπουνε μεσ' στήν ἄβυσσος καὶ στήν καρδίαν τ' ἀνθρώπου, κί' ἐνοιῶθα πῶς μοῦ διάβαζε καλύτερα τὸ νοῦ μου πάρεξ ἂν ἤθελε τῆς πῶ μὲ θλίψη τοῦ χειλιοῦ μου».

Ὁ ποιητὴς ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν (Θεοὶ - βλέπουνε). Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τοῦ κεφαλαίου τούτου τοῦ Κρητικοῦ (21) καταφαίνεται ὅτι ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἐν ὁράματι παρουσιασθεῖσαν «φεγγαροντυμένην» (Κρητ. 20,12) (ἢ ὅποια πιθανῶς εἶναι ἀπεικόνισις καὶ τῆς Θεοτόκου Μαρίας, πρβλ. Κρητ. 22,14 - 15 καὶ παραλλαγῇ), οἱ ὀφθαλμοὶ (21,24 - 25) τῆς ὁποίας ἔχουσιν ἐπιβολὴν τινα ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ καὶ ἐπομένως ἔχουσι θεία στοιχεῖα. Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν ὁ πληθυντικὸς καὶ τὸ «Θεοὶ» νὰ ἀναφέρονται, ποιητικῇ ἀδείᾳ, εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς («τὰ μάτια τῆς»).

35. Ὑμνος 98. «Πέστε, ποῦ θ' ἀποκρυφθῆτε σεῖς ὅλοι ἂν ὀργιστῶ;»

36. Ὑμνος 138.

37. ΕΣ 20,1. Πρβλ. «Λάμπρος» 20 καὶ 25,20. Ἐπίσης τιμωροῦνται «ἄσσοι δὲν δίδουν σ' Ἀθτῇ [τὴν Θρησκείαν] πίστη» («La Religione» ΚΡ 1,12).

38. ΚΤΙ 26 καὶ ΩγΠΑ 2 - 3.

39. Ἐλ. Πολ. 2,10, 10.

40. ΩγΠΑ 3.

41. Ἐν ἀν. 4. Ἐδῶ ὅμως ὁ Σολ. κάμνει σύγχυσιν μεταξὺ τοῦ πολέμου τῶν Ἀμαληκитῶν (Ἐξ. 17,8 - 16) πρὸς τοὺς τῶν Γαβαωνιτῶν (Ἰ. Ναυῆ 10,12).

§ 7. Τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ ⁴².

Ἄλλοι δὲ Σολωμοὶ διὰ τὴν ἔνσαρκον γέννησιν τοῦ Κυρίου λέγει «Ἀγγέλων πλήθη ἀμέτρητα . . . ἐξιστόρησαν τὸ θαῦμα π' ἔκαμε τὸ Τέκνο τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς θνητούς» ⁴³. Καὶ ἡ φύσις δλόκληρος ἐφορτᾶται, διότι εἶναι «μέρα π' ἀνθήσαν οἱ λόγγοι, γιὰ τὸ Τέκνο τοῦ Θεοῦ» ⁴⁴. Ἄλλὰ καὶ ὁ ποιητὴς θαυμάζει καὶ λέγει. «ᾠ! Ἀνέκφραστον θαῦμα. Τὸ παιδικὸ κλάμα λογιᾶται νὰ κάμῃ ἀρνάκι κάθε λύκο, γιὰ νὰ μὴν γονατίξῃ πειὰ ὁ θνητὸς μπροστὰ στὸ καταχθόνιο φίδι, ποὺ τὸν ἔγλυφε» ⁴⁵.

Ἄλλοῦ δὲ Ἰησοῦς χαρακτηρίζεται ὡς «Ἀμνός» ⁴⁶. Ὁ Σολωμὸς λέγει «Εἰς Μοναχὴν». «Ὁ Χριστὸς σιὰ δνειράτα σὲ σένα κατεβαίνει» ⁴⁷, διότι «ὁ Χριστὸς, ποὺ γέροντας στοῦ λόνου τὸ κρεβάτι, σοῦ σιάζει τὸ προσκέφαλο, καὶ σὲ παρηγορεῖ» ⁴⁸. Λοιπὸν σὺ λειτουργεῖ τοῦ Ὑψίστου «προσκύνησε καὶ σάπασε. Σάπασαν κ' ἐπροσκύνησαν κ' οἱ Ἀπόστολοι, δταν τὸ σῶμα Του τοὺς ἔδωσε ὁ Χριστὸς» ⁴⁹. Κι' ἐσὺ «Δειτουργεῖ . . . θεόφοβε πρόφερε τοῦ Χριστοῦ τὸ σῶμα στὸ Θεό σου» ⁵⁰.

Διὰ πολλῶν ἐπίσης γραφικῶν ἀπηχίσεων περιγράφει μετὰ ποιητικῆς ἀδείας καὶ πολλῆς ποιητικῆς τέχνης (ὠραίων εἰκόνων καὶ χαρακτηρισμῶν τῶν προσώπων) τὰ περὶ τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου εἰς τὰς 84 στροφὰς τῆς ἡμιτελοῦς καὶ εἰς ἰταλικὴν γλῶσσαν μπαλλάντας «*La Distruzione di Gerusalemme*». Ἀναφέρω ἐδῶ χαρακτηριστικὰ τινα σημεῖα. Ὁ Ἰησοῦς ὀνομάζεται «Υἱὸς Θεοῦ», «Μεσσίας», «Ἀμνός» καὶ «Δημιουργὸς τῆς» γῆς ⁵¹, ἀναφέρει εἰς τὴν ἰταλικὴν ⁵² τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου

42. Περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἰδὲ Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ*, σ. 165 - 217. 344 - 376.

43. ΩγΠΑ 6 - 7.

44. Ὑμνος 88 καὶ ὑπ' ἀριθ. 7 «Σημειώσεις τοῦ ποιητῆ» εἰς τὸν Ὑμνον («Ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ἀνθεῖτω ὡς κρίνον. Ἡσαίας Κεφ. ΑΕ'»). Ἰδὲ ἀνωτέρω § 2.

45. ΕΑ 13,2. Πρβλ. Ὑμνος 97: «Σήμερα, ἄπιστοι, ἐγεννήθη, ναί, τοῦ κόσμου ὁ Ἀντριωτής». Ἀναφέρει δὲ καὶ τὴν Θεοτόκον (ἐκτός τῶν ἐδικῶν περὶ αὐτῆς ποιημάτων ΕΣ 25. 26. ΕΑ. 4. 6. ΚΡ 55) εἰς τὸν Λάμπρον (19,37) τὴν ὀνομάζει «Ἀντριωνήτρα ποῦνα... στοὺς δύστυχους παρηγοριά» καὶ «ᾠ Παρθένα, ὃ ψυχοσώστρα», καὶ εἰς «Τὰ δύο ἀδέλφια» (Παραλλαγές—εἰς Σολ. Ἄπαντα, ἔκδ. Α. Πολίτου, Τόμ. 2, σελ. 243,244) λέγει: «Ὁμπρὸς στήν Παρθένα, ποὺ βρέφος βαστᾷ» καὶ «εὐμορφο ἐκεῖνο τὸ παιδί, ὃ Παρθένα, ποὺ βαστᾷ εἰς τίς ἀγκάλες». Πρβλ. ὑποσημ. 34 καὶ ΚΡ σ. 141-2.

46. ΚΤΙ 75 («Ἀγνός»).

47. Μον. 6.

48. Μον. 11.

49. ΩγΠΑ 5.

50. Ἐν. ἀν. 8.

51. ΚΤΙ 23. 20. 75. 66.

52. ΚΤΙ 80.

«Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου» (Λουκ. 23,46) καὶ περιγράφει λεπτομερῶς ἀλλὰ μὲ ἐλευθέραν ἀπόδοσιν τὴν ὑπὸ τῶν Εὐαγγελιστῶν διήγησιν τῶν κατὰ τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου συμβάντων, δηλαδὴ «Ἀνοιχθήκαν διάπλατα οἱ τάφοι καὶ δακρυσμένες βγήκαν ἔξω οἱ ψυχῆς . . . ὁ οὐρανὸς δλόκληρος σκοτεινίασε, καὶ . . . ταραξαν οἱ κομηῆτες τὶς φλογοβόλες χαῖτες των»^{53, 54}.

Ὁ Σολωμὸς λοιπὸν χρησιμοποιεῖ γραφικὰς ἐκφράσεις καὶ πολλὰς γραφικὰς ἀπηχῆσεις περιγράφων τὰ περὶ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. Ἡ ῥητῶς καὶ λεπτομερῶς ἀναφερομένη προσωπικότης τοῦ Ἰησοῦ (ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ μυστηριακῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας) ἀποκλείει πᾶσαν ἐκδοχὴν περὶ κοσμοθεωρίας τοῦ Σολωμοῦ διαφόρου τῆς χριστιανικῆς.

53. Ἐν. ἀν. 68 - 70.

54. Ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου εἰς ἄλλα ποιήματα χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Σολωμοῦ ὡς «σημεῖον ἐλέου σωτηρίας» καὶ ὡς σύμβολον τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων (Μπα 22 καὶ παραλλαγῆ. Ὑμνος 73. 151. 152. 158). Ἡ Ἀνάστασις ὁμως τοῦ Κυρίου περιγράφεται καὶ ἐξυμνεῖται ὅπως ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ Σολωμοῦ. Εἰς τὰ μεταγενέστερα ἰδίως ποιήματά του, ἐκτὸς τοῦ ἰταλικοῦ σονέττου «Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Κυρίου» (ΕΔ 15), ὁ Σολωμὸς ἐκφράζει σαφῶς, λεπτομερῶς καὶ ἐντόνως τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικοὶ στίχοι τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἶναι οἱ ἑξῆς: «Χριστὸς Ἀνέστη ἐφάλλανε...» οἱ ἄγγελοι «εἰς Μοναχὴν» (2), «Λένει σταυρὸ στὸ στήθος, ποῦ γροικᾷ μέσα τὴ χαρὰ καὶ τὸ φιλὶ τοῦ Πάσχα» («Πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος» συμπλήρωμα), «Φῶς ποῦ πατεῖ χαρούμενο τὸν Ἄδη καὶ τὸν τάφο» (ΕΛ. Πολ. 2,44, παραλλαγῆ εἰς ΚΡ σ. 160. Ἀπήχησης ἐκφράσεως τοῦ πασχαλίνου Τροπαρίου «...θανάτω θάνατον πατήσας»). Εἰς τὸν «Λάμπρον» (20-25) κατ' ἐξοχὴν εὐρίσκειται τὸ ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν πνεῦμα, ὅπου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἤρωος ἐλήφθη ἐκ τοῦ Πάσχα (Λάμπρος—Λαμπρῆ), ἡ ὁποία εἶναι «ἡμέρα ἀγάτης» (25). Εἶναι εἰς ὅλους γνωστὴ ἡ ὠραία περιγραφή τοῦ Πάσχα, τὸ «Ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς». (Πεβλ.14 «σημειώσιν τοῦ Ποιητῆ» εἰς τὸν Ὑμνον τῆς Ἐλευθερίας), Θὰ πρέπη ὁμως νὰ προσεχθῶσιν καὶ οἱ στίχοι «Ὅταν ἡ Πύλη ἀκούστηκε νὰ σπάη,—Τὶ χλαλοῦ στὸν κάτω κόσμον ἐγίγη;...» («Λάμπρος. Δέησης τῆς Μαρίας»). Ἐδῶ εἶναι σαφῆς περιγραφή τῆς βυζαντινῆς εἰκόνης τῆς Ἀναστάσεως («Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος») καὶ τῆς Ὡδῆς τοῦ Κανόνος τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδὲ ΤΜΑΡ. σ. 93-94. Γ. Πράτσια. *Τὸ Πάσχα στὸ Σολωμικὸ ἔργο. Ἐφ. Πρωτὰ*, 16-4-1933. Π. Μπρατσώτου. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. *Περ. Ἐκκλησία*, 1953, σ. 129 - 135). Ἐπίσης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Σολωμοῦ ἡ παρουσία τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὴν τέλεισιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας (πεβλ. Μ. Σιώτου. *Θεία Εὐχαριστία. Αἱ περὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας πληροφορίαι τῆς Κ. Α. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηλείας*. Θεσσαλονίκη, 1957) εἰς τὰ ἰταλικά νεανικά ποιήματά του («Ode per prima Messa» 4-10, «Sonetto su lo stesso soggetto» Β'), ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικά ὅπου δι' ὀλίγων ἀλλὰ ζωηρῶν ἐκφράσεων περιγράφει στιγμὰς τῆς Θ. Λειτουργίας. Π.χ. «Μνήσθητι Κύριε—εἶναι κοντά. Μνήσθητι Κύριε—ἐφάνη!» (ΕΛ. Πολ. 2,13. Ἡ Μεγάλῃ Εὐσσοδος) καὶ «Τ' Ἅγιο Αἷμα, τ' Ἅγιο Σῶμα» (Ὑμνος 136).

§ 8. Ὁ Κόσμος⁵⁵.

Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου καταπλήσσει τὸν Σολωμὸν⁵⁶ καὶ εἶναι δι' αὐτὸν ἐν τῶν ἀγαπητῶν του θεμάτων. Περιγράφει τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ μόνου τοῦ λόγου δημιουργίαν τοῦ ἡλίου⁵⁷ καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Θεὸς τὰ πάντα «τὰ ἔπλασε καλὰ»⁵⁸. Χαρακτηρίζει δὲ τὴν δημιουργίαν «παρθενικὸ κόσμος» καὶ «αὐγὴ ἔναι κι' ἄστραφε γλυκὰ σὰ στὴν ἀρχὴ τῆς πλάσης»⁵⁹ καὶ τὴν παρουσιάζει ὡς «ἐντύπωση ἀνεκδιήγητη»⁶⁰. Δι' αὐτὸ ὁ φυσικὸς κόσμος εἶναι «μάγεμα . . . κι' ὄνειρο στὴν ὁμορφιὰ καὶ χάρη» « . . . σὰν τὴν λαμ- πρόπλαση πρωτονοχητιὰ»⁶¹ καὶ περικλείει «τὰ αἰνίγματα τὰ θεῖα»⁶². Ὁ Θεὸς προνοεῖ «ἀπ' τὸν οὐρανὸν . . . νὰ εἴχη . . . τὴν καρποφόρο δροσούλα . . . καὶ τὴν γλυκεῖα ἀκτῖνα τοῦ θεοῦ ἄστρου»⁶³. Φαντάζεται ὡς ἰδεώδη τόπον τὸν Παράδεισον, ιδιότητος τοῦ ὁποίου ἀποδίδει εἰς ἐκλεκτὰς ἐπιγείους τοποθεσίας, ὅπως εἰς τὴν πηγὴν τοῦ Ντάβια⁶⁴ καὶ λέγει ὅτι ἐκεῖ «ἡ ἀγρότης στὴν ψυχὴ σας νὰ ἀπλωθῇ . . . [διότι] γελᾷ πάντα ἀνοιξη αἰώνια». Καὶ ὁ ποιητὴς «ἐμπνέεται ἀνάμεσα στοὺς ψηλοὺς τοῦ Λιβάνου κέδρους»⁶⁵. Διὰ τὴν ὠραιότητα τῆς φύσεως ὁ ποιητὴς σκέπτεται. «Φαίνεται ὅτι ὁ Θεὸς ὑπόσχεται νὰ μὴ εἴρη πιδ τὴν τρομερὴ φλόγα τοῦ ἄγριου κεραυνοῦ, ποὺ κάνει τὴν γῆ φρικτὴ καὶ σιωπηλὴ»⁶⁶. Ὁ Θεὸς δημιουργεῖ θαύματα⁶⁷ καὶ ὁ κόσμος ὑποτάσσεται εἰς τὴν θέλησίν Του.

Προφανῶς ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοῦν γραφικὰς παραστάσεις κάμνει σαφῆ διάκρισιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου καὶ δὲν ταυτίζει αὐτοὺς ὡς ὁ Πανθεϊσμός⁶⁸.

55. Τὰ περὶ τοῦ κόσμου ἰδὲ Ἀνδρούτσου ἐν ἀν. 92 - 120.

56. Ἐκτὸς τῶν κατωτέρω ἀναφερομένων ἰδὲ καὶ «Λάμπρος» 18,1 - 2. 19,16. Πρβλ. καὶ «Sonetto su lo stesso soggetto» Α'. 2 - 4.

57. ΩΥΠΛ 1.

58. «Τὸ ὄνειρο» 126.

59. Ἀγνώστου ποιήματος. Ἀπόσπασμα. Α'. 1,3.

60. Συμπλήρωμα κατὰ τὸν Πολυλά εἰς Κρητικὸν 22,44.

61. Ἐλ. Πολ. 2,2,10. Λάμπρος 19,16.

62. Ἐλ. Πολ. 2,48.

63. ΕΣ 16,1 - 2.

64. ΚΡ 14.

65. ΕΔ 20,1.

66. ΕΣ 21,3.

67. Ἰδὲ τὸ τέλος τῆς § 6.

68. Πανθεϊσμός ἢ Πανθεῖα (Pantheismus) εἶναι «ἡ θεωρία ὅτι ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ» (X. Ἀνδρούτσου. Λεξικὸν Φιλοσοφίας, σ. 269 - 270. Θ. Βορέα. Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν, σ. 429 - 430. J. Hastings. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. IX, p. 609 - 620). Δηλαδή ὁ Πανθεϊσμός ἀποκλείει τὸν προσωπικὸν Θεὸν καὶ τὴν ἐπέμβασίν Του εἰς τὰ τοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν μὲν τονίξῃ τὸ φυσικὸν καὶ ὑλικὸν στοιχεῖον, τείνει πρὸς τὴν «Πανκοσμίαν» (Pancosmismus), τὸν «ὕλισμόν» (Materialismus) καὶ τὴν ἀθεΐαν (Atheismus), ὅταν δὲ τονίξῃ τὸ θεῖον, τὸ πνευματικὸν καὶ τὸ ἰδεολογικὸν στοιχεῖον, τότε καθίσταται «ἀκοσμίαν» (Acosmismus), «ιδανισμός» ἢ «ἰδεοκρατία» (Idealismus).

Ἐπομένως ἰσχυρισμοὶ τινες περὶ πανθεϊστικῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Σολωμοῦ ἐλέγχονται ἀστήρικτοι ⁶⁹.

§ 9. Οἱ Ἄγγελοι καὶ οἱ Δαίμονες ⁷⁰.

Οἱ ἄγγελοι πολλακίς ἀναφέρονται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ. Εἰς τὸ σονέττο «*Il Paradiso*» παρουσιάζονται εἰς δύο χοροὺς οἱ ἄγγελοι. «*Τὰ Χερουβεὶμ...καὶ τὰ Σεραφεὶμ... ἔβαλλαν τὴν ἀγάπην, πὸν πλημυρίζε στὸν Οὐρανό*» ⁷¹. Εἰς ἄλλο δὲ σονέττο τοὺς χοροὺς τῶν ἀγγέλων ὁδηγεῖ ὁ ἅγιος Διονύσιος ⁷². Καὶ ἄλλοῦ ἀναφέρει ὅτι τὰ «*Σεραφεὶμ ἐγνώρισαν τὸ βάθος*

69. Εἰς τὸν Σολωμὸν ἀπέδωσαν «*πανθεϊστικὰς*» δοξασίας ἰδίως ὁ Φ. Μιχαλόπουλος (ΦΜ 45. 50. 52) καὶ ὁ Ἄρ. Καμπάνης εἰς τὸ βιβλίον του «*Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*» (ἐκδ. 4η, σ. 144). Ὁ Μιχαλόπουλος (ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀορίστων ἐκφράσεων καὶ γενικοτήτων) προσάγει κυρίως ὡς ἐπιχειρήματα. 1) Τὴν προφορικὴν ἔκφρασιν τοῦ Σολωμοῦ «*Ἄν δὲν ὑπάρχει Θεός, τί ὑπάρχει;*» (ὡς ἡ ἔκφρασις αὕτη νὰ ἀπετέλει ἀσυνέπειαν διὰ τὸν πλέον πιστὸν χριστιανὸν ἢ τὸν πλέον ἀκριβολόγον θεολόγον). 2) Ἀπόσπασμά τι (β'. 1 τῶν «*Ἀγνώστων ποιημάτων*»), τὸ ὁποῖον ὁμοῦ περιέχει μυστικοπαθεῖς ἐκφράσεις (ἰδὲ κατωτέρω ὑποσημειώσων 121), μετὰ προσωποποιήσεως τῶν ἀστέρων καὶ οὐχὶ Πανθεϊστικὰς ἰδέας. 3) Δύο δίστιχα ἐκ τοῦ ποιήματος «*Ὁ θάνατος τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Λάμπρου*» (στχ. 28 - 29), εἰς τὰ ὁποῖα οὐδόλως ὑπάρχει Πανθεϊσμός, ἀλλ' ὡραία περιγραφή τῆς νυκτὸς καὶ τῶν συναισθημάτων τῆς Μαρίας. Εἰς δὲ τὸν προηγούμενον στίχον 27 ἐκφράζεται ὡς χριστιανός. Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Σολωμὸς χρησιμοποιεῖ τὸ σχῆμα τῆς προσωποποιήσεως, ἀλλὰ ἐκ τῶν συμφραζομένων καὶ τῆς ὅλης ἰδεολογίας τοῦ ποιητοῦ θὰ πρέπη νὰ διακρίνωμεν τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ λόγου ἀπὸ τὰς πανθεϊστικὰς ἢ πολυθεϊστικὰς καὶ εἰδολωλατρικὰς ἐκφράσεις ἄλλων ποιητῶν. Ἄλλωστε τὸ σχῆμα τῆς προσωποποιήσεως, ποιητικῆ ἀδεία, χρησιμοποιεῖται πλειστάκις καὶ ὑπὸ τῶν θρησκευτικῶν ποιητῶν. Π.χ. Ψαλμὸς 147,4-148,3 - 4. Ὁ Ἄρ. Καμπάνης ἀναφέρει, ἄνευ ἐπιχειρημάτων, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Σολωμοῦ ἐγένετο «*ἰδεοκρατικὸς πανθεϊσμός*». Ἀλλὰ τοῦτο ἀποκλείεται, διότι κινδύναται ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν εἰς τὴν παρούσαν μελέτην ἐκτιθεμένην ἰδεολογίαν τοῦ Σολωμοῦ (τὴν ἐξαρτωμένην ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς). Ἀναφέρω ὁμοῦ ἐδῶ ἐπὶ πλέον μίαν ἰσχυροῦς ἐκφράσιν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν ἀδελφόν του, γραφεῖσαν ἐκ Κερκύρας, ἡ ὁποία ἀποκλείει πανθεϊστικὰς δοξασίας. «*Τὸ μόνον ἀγαθόν, πὸν ἡ θεία Πρόνοια εἶχε τὴν καλοσύνην νὰ μοῦ ἀφήσῃ*» (ΩΒ 26. Πρβλ. ΠΘ 17(1909), 166). Καὶ «*εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λ. Μπαίρον*» (129) λέγει. «*Τὸν γονιό μου, Πρόνοια Θεία, κάμε τότε νικητὴν*» καὶ (στχ. 23, παραλλαγή β') ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐδίδαξαν τὸν χριστιανισμὸν εἰς τοὺς Ρώσους, «*πὸν ἐλάτρευαν γιὰ θεοὺς ἀστραπέας, ἀνεμοζάλες καὶ βροντῆς καὶ ποταμούς*». Εἰς τὸ ἰταλικόν του σονέττο «*Salmon*» (ΚΡ 2) ἀναφέρει «*Ὅλα μιλῶν γιὰ τὸ Θεόν... σ' ὅλη τὴ πλάση γύρω ἀχτινοβολεῖ ἡ εἰκόνα τῆς αἰώνιας Ἰδέας*» κ.λ.π.

70. Ἰδὲ Ἀνδρούτσου ἐν. ἀν. 122 - 9. Πρβλ. καὶ Γώγου Ἁγιάσου (ψευδώνυμον Γρηγ. Παπαμιχαήλ). Ὁ Δαίμονας. Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ (Ἀθήναι, 1925).

71. Ὁ Παράδεισος. ΕΔ 11, 2 - 3.

72. «*A san Dionisio*» (Εἰς ἅγιον Διονύσιον. ΚΡ 11).

τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ»⁷³. Ὅμας ἀγγέλων κατέρχεται εἰς τὴν γῆν ἐκ τοῦ Παραδείσου⁷⁴ παρακολουθεῖ καὶ προτρέπει τοὺς ἑναρέτους ἀνθρώπους, ὅπως εἰς τὸ ἔξοχον ποίημα τοῦ Σολωμοῦ «εἰς Μοναχὴν»⁷⁵. Οἱ ἄγγελοι δημιουργηθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἀθάνατοι»⁷⁶ ἀποστέλλονται διὰ νὰ τιμωρήσωσι καὶ νὰ καταστρέψωσι τὰ Σόδομα⁷⁷. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Θεοῦ, «ἄγγελος τοῦ δλέθρου» ἐνσπείρει τὸ «θαναικὸν» εἰς τοὺς Αἰγυπτίους⁷⁸. Ἄλλ' ἰδίως εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους καὶ εἰς τοὺς μάρτυρας ἀποστέλλεται φύλαξ ἄγγελος πρὸς παρηγορίαν καὶ ψυχικὴν ἐνίσχυσιν. «*A! se θρωῶ ἄγιε Ἄγγελε! Βέβαια ἐσὺ θὰ ἐβρεξες ὄροσιὰ ἐπάνω εἰς τοῦτα τὰ κάρβουνα, ὁμοια μ' ἐκείνη τῶν παιδιῶν εἰς τὴν κάμηνον*». Καὶ ἐξαγγέλλει ὁ ἄγγελος τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐγγράφως, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκατάληπτον ἀπὸ τὸν αὐτοκράτωρα Βαλτάσαρ⁷⁹.

Ἡ δαιμονολογία ὅμως τοῦ Σολωμοῦ, ἔχουσα ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ «Ἀπολεσθέντος Παραδείσου» τοῦ Μίλτωνος^{79α}, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἐμφανίζεται εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του, κατ' ἔξοχὴν ὅμως εἰς τὴν «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος». Ὁ Σολωμὸς περιγράφει τὴν ἀποστασίαν τῶν ἀγγέλων εἰς τὴν «*Ode per Prima Messa*» (8,6 - 9,10) καὶ εἰς ἓνα ἐκ τριῶν σονέττων του, τὰ ὁποῖα ἔχουσιν ὡς θέμα «*Τὸ πέσιμο τοῦ Ἐωσφόρου*» (*La caduta di Lucifero*)⁸⁰. Ὑποδηλεῖ ὡς αἰτίαν τῆς ἀποστασίας τὸν ἐγωϊσμόν καὶ λέγει τὴν «λαμπρότερη δόξα ποθῶντας οἱ ἀποστάτες ἄγγελοι»⁸¹. Ὁ Σολωμὸς σκέπτεται νὰ παρουσιάσῃ τὸν διάβολον ὅπως ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Εὐά, ὑπὸ μορφὴν ὄφως⁸², καὶ ὡς νὰ «ἔχη κάμει τὸ γῦρο τοῦ κόσμου», ὅπως εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Ἰώβ⁸³. Ὁ διάβολος ἢ ἄλλως ἢ «κόλασις... ἄγρυνη σοῦ στάθηκε τριγύρου» καὶ «βρυχιζεῖ»⁸⁴. Ὅπως ὁ διάβολος χρησιμοποιεῖ γραφι-

73. Ἀγνώστου ποιήματος. Ἀπόσπασμα Α' 3,13.

74. «*Per Monaca*» (Διὰ Μοναχὴν 1. Ἐκδ. Ἀθ., 1955).

75. Πρβλ. ΩγΠΑ 6-7.

76. Πρβλ. Μπα 6 παραλλαγὴ. *Δάμπρος* 18, 1-2. Ἐλ. Πολ. 3,8. ΚΡ. 22,1.

77. «*L'incendio di Sodoma*» (Ἡ περὶ ὄλησις τῶν Σοδόμων. ΚΡ 12).

78. Ὑμ. Ἐλ. 80.

79. Ὁ Μάρτυρας (τοῦ Δάμπρου).

79α. Ἰδὲ ὑπόσημ. 111, Μπα 7-12 καὶ 2αν σημειώσιν τοῦ Σολωμοῦ «*Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Δ. Μπίζρον*». Πρβλ. Ν. Μπουγάτσου ἐν. ἀν. σ. 35.

80. Ὁ Σολωμὸς συνέθεσε τρία σονέττα μὲ θέμα τὴν πτώσιν τοῦ Σατανᾶ. Ταῦτα εἶναι: 1) «*La caduta di Lucifero*». ΕΠ σ. 384· 2) (χωρὶς τίτλον) ΕΛ σ. 368. Καὶ 3) «*La caduta di Lucifero*» Δ. Πολ. Σολ. Ἀπαντα, τόμ. 2 (Ἀθ. 1955), σ. 137. Ἐξ αὐτῶν ἰδίως τὸ (2) ΕΛ σ. 368 ἐνδιαφέρει τὴν παροῦσαν μελέτην.

81. Ω, ΠΑ 8, 5-6. Πρβλ. καὶ Μ. Ἀθανασίου. *Περὶ Προφητείας*. Κεφ. 5. (ΕΠΜ 28,257 Α).

82. ΓΖ 5,2 καὶ 8ον σημείωμα 1ου κεφαλαίου. Πρβλ. καὶ τὸ «*Ad una fontana in Davian*» (Στὴ βρύση τοῦ Ντάβια. ΚΡ 14,4).

83. Ἰώβ 1,7.

84. *Πόρφρος* 1 καὶ παραλλαγὴ. Ἐλ. Πολ. 2,57.

κὸν χωρίον⁸⁵ διὰ νὰ πειράξῃ τὸν Κύριον Ἰησοῦν εἰς τὴν ἔρημον⁸⁶, οὕτως καὶ ὁ διάβολος ὑποδουόμενος τὸν «φλάρη» εἰς σατιρικὸν ποίημα τοῦ Σολωμοῦ⁸⁷ ὑποδεικνύει τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ διὰ νὰ παρηγορήσῃ δῆθεν τὸν ἄνθρωπον. Ὁ διάβολος λέγει: «Φοβάσαι, παιδί μου; Οὐ, ἐσὺ εἶσαι μέγας ἄνθρωπος. Ἄν φοβάσαι, διάβασε στὴ Βίβλο, στὸν Δανιήλ: Μανέ Θεκέλ Φαρές. Τοῦ φώναζε:

Διάβασε ἐκεῖ στὸ Δανιήλ, μὰ

Μανέ, Μανέ. Θεκέλ, Φαρές, καὶ ἡσύχασε τὸ νοῦ σου»⁸⁸.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως κατὰ τὸν Σολωμόν θὰ προφυλαχθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ διαβόλου ἐὰν διαιτηρήσῃ «τὴν ἀθωότητά» του⁸⁹. Ἄλλὰ «μία ἀδιάκοπη προσευχὴ ἡσυχάζει τὸ πνεῦμα του, ὅπως ὁ διάβολος μὴ τὸν ἐξαπατήσῃ»⁹⁰, διότι ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἐνσαρκωθέντος Ἰησοῦ εἶναι «νὰ μὴ γονατίσῃ πιά ὁ θνητὸς μπροστὰ στὸ καταχθόνιο φίδι, ποὺ τὸν ἔγλυφε»⁹¹. Ἐχὼν δὲ πιθανῶς ὑπ' ὄψιν του ὁ Σολωμὸς τὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «αὐτὸς ὁ Σατανᾶς μετασηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός»⁹², προσωποποιεῖ τὴν «θεομίσητη διχόνοια» εἰς τὸν «Ὑμνον τῆς Ἐλευθερίας» (142 - 150) καὶ «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Α. Μπαίρον» (70 - 166), τὴν χαρακτηρίζει ὡς ἐχθρικὴν δύναμιν καὶ λέγει (144):

*«Ἡ διχόνοια, ποὺ βαστάει ἕνα σκῆπτρο ἢ δολερῆ
καθενὸς χαμογελάει, πάργο λέγοντας καὶ σύ».*

Ἐνῶ «πάντα ἢ νίκη, ἂν ἐνωθῆτε, πάντα ἐσᾶς θ' ἀκολουθῆ» (Ὑμνος 150), δηλαδὴ τοὺς Ἕλληνας, τοὺς στρατιώτας «τοῦ Σταυροῦ»⁹³.

Ἡ ἀναφερομένη λοιπὸν δαιμονολογία τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ, ἂν καὶ ἔχῃ ἐπιρροὴν τινα ἐκ τοῦ Μίλτωνος, εἶναι ἀπολύτως σύμφωνος πρὸς τὴν γραφικὴν διδασκαλίαν. παρουσιάζεται δὲ διὰ γραφικῶν ἐκφράσεων καὶ εἰκόνων, ὡς καὶ εἰς τὰ περὶ τῶν ἀγγέλων.

85. Ψαλ. 90, 11 - 12.

86. Ματθ. 4, 5 - 8.

87. «Σατιρικὸν τοῦ 1833» ἢ «Ἡ τριχα». Εἰς Α. Πολ. Σολ. Ἄπαντα, τ. 2 (Ἀθ. 1955), σ. 251 κ. ἐξ. Πρβλ. καὶ ΤΜΣ σ. 151 - 155.

88. Πολ. Σολ. Ἄπαντα, τ. 2, σ. 264. Πρβλ. καὶ τὴν «Γυναικα τῆς Ζάκυνθος» 4,3, ὅπου ἡ μελέτη τῆς «Θείας Γραφῆς» παρουσιάζεται ὡς ἐνδειξις εὐτυχίας (ΓΖ, ἐκδ. Πολίτου, σ. 47).

89. ΕΔ 12,4.

90. ΕΔ 27,2.

91. «La Nativitate del Signore» (Ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου. ΕΔ 13).

92. Β' Κορινθ. 11,14.

93. Ὑμνος 73. Ἰδὲ καὶ 114,2. 136,3 κ.λ.π. Καὶ Μπα 70. 78 - 80. 108. 166.

§ 10. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον⁹⁴.

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Σολωμὸν ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ⁹⁵ κατ' «εἰκόνα» Αὐτοῦ⁹⁶, ἐπλάσθη «καλά» (= «καλά λῆαν» Γεν. 1,31)⁹⁷. Ὁ Θεὸς διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι «Πατήρ»⁹⁸ καὶ βλέπει «μεσ' στήν καρδιά τ' ἀνθρώπου»⁹⁹, εἶναι δηλαδή καρδιογνώστης. Ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὴν «χτίση... γιὰ νᾶναι τοῦ λιγόζωου ἀνθρώπου ἢ κατοικία»¹⁰⁰, δηλαδή «ὁ οὐρανός, ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα [πού εἶσαν] πλασμένα γι' αὐτόν... σ' ὄλη τους τὴν τελειότητα» ἔδωσαν εἰς αὐτόν «ἐντύπωση ἀνεκδιήγητη»¹⁰¹.

Οἱ πρωτόπλαστοι ἐκληρονόμησαν εἰς τοὺς ἀπογόνους των τὴν φορὰν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν¹⁰², διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ κακοῦ¹⁰³, κατὰ τῆς ἁμαρτίας. Ἀγωνίζεται εἰς τὴν ἀτομικὴν του ζωὴν καὶ εἰς τὴν δημοσίαν καὶ ἐθνικὴν ζωὴν του. Εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτόν τοῦ ἀνθρώπου «ἡ ψυχὴ εἶναι βαθειὰ κ' ἐγίρμις ἀπὸ πόνου»¹⁰⁴, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται ὅτι «χαρὲς καὶ πλοῦτη νὰ χαθοῦν, καὶ τὰ βασίλεια ὅλα, τίποτα δὲν εἶναι, ἂν σιτητὴ μὲν' ἢ ψυχὴ κι' ὀλόρθη»¹⁰⁵. Παρὰ τὴν δοκιμασίαν ὁ ἄνθρωπος δὲν καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀπελπισίαν, ἀλλὰ «ἔστρωσ' ὁ νοῦς, καὶ ἀνέβηκε πάλι στὸν ἑαυτὸν μου»¹⁰⁶, διότι ὁ Θεὸς τὸν ἐνισχύει ἀποστέλλων τὸν φύλακα

94. Ἰδὲ Ἀνδρότσου ἐν. ἀν. 120 - 194. Σύστημα Ἡθικῆς (Ἀθῆναι, 1925). Β. Ἀντωνιάδου. Ἐγγιφίδιον κατὰ Χριστὸν Ἡθικῆς. Τόμ. 2ος (Κων/πολις, 1927) καὶ Π. Δημητροπούλου. Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγ. Ἀθανασίου (Ἀθῆναι 1954).

95. «Τὸ Ὄνειρο» 123 - 125. «Ἡ Φαρμακωμένη» 10.

96. Μπα 142.

97. «Τὸ Ὄνειρο» 126.

98. «Ἡ Φαρμακωμένη» 10. Μον. 4.

99. «Κρητικὸς» 21, 26 - 29.

100. Μον. 8.

101. Κρητ. 22, συμπλήρωμα Πολυλᾶ στίχ. 44. Περβλ. «Πόρφυρας» 7, 1 - 15.

102. «L'incendio di Sodomai» (Ἡ πυρπόλησις τῶν Σοδόμων. ΚΡ 12). Περβλ. καὶ «Per Monacan» (3. Ἐκδ. Ἀθ. 1955).

103. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀγωνιστικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ὅτι ὅλα τὰ ἐκλεπτέστερα (ἔστω καὶ ἀτελεῖ) ποιήματά του ἔχουσιν ὡς θέμα τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ κακοῦ. Εἰς περίοδον ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως εἶναι φυσικὸν νὰ τίθεται εἰς πρώτην μοῖραν ὁ ἀγῶν τοῦ ὑποδοῦλου καὶ ἀδικηθέντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Π. χ. Εἰς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους» («Στοχασμοὶ τοῦ Ποιητῆ» § 7. 14. 15), ἐνθουμούμενος προφανῶς τὸν μαρτυρικὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν λέγει: «Σὲ βυθὸ πέφτει ἀπὸ βυθὸ ὡς πού δὲν ἦταν ἄλλος, ἐκεῖθ' ἐβγήκε ἀνίκητος». Καὶ συνεχίζει: «Κοίταξε νὰ σχηματίσης βαθμηδὸν ὡσάν μίαν ἀναβάθραν ἀπὸ δυσκολίας ταῖς ὅποιες θὰ ὑπερβοῦν ἐκείνοι... οἱ Μεγάλοι», οἱ Μεσολογίται. Ἰδὲ καὶ Π. Χρήστου: «Ὁ χριστιανικὸς βίος ὡς ἀγὼν κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐκκλ. φιλοσοφίαν. (Μυτιλήνη, 1952).

104. Κρητικὸς 21,29 παραλλαγή. Περβλ. Ἑλ. Πολ. 2,32 «Saffon» 22, 41 - 47.

105. «La madre Greca» (Ἡ Ἑλληνίδα μητέρα. ΕΠ σ. 390).

106. Ἑλ. Πολ. 2, 28 - 30. Τὴν χριστιανικὴν ἐλπίδα ἀναφέρει ὁ Σολωμὸς εἰς «Πόρφυρας» 7,2. Μπα 111. 70. Ἑλ. Πολ. 2,6. 46. «Ν. Βενένιος» 2. «Εἰς τὸν θάνατον τῆς κ. Ἀγγίλδας» 3. «Εἰς φίλον ψυχοραγοῦντα» 3. «Epigramma ad Alice Ward».

ἄγγελον¹⁰⁷, ἢ ὁ ἴδιος ὁ «Χριστὸς... γέροντας στοῦ πόνου τὸ κρεββάτι» τὸν παρηγορεῖ¹⁰⁸.

Ἐνθροπὸς ἀμαρτάνει λησμονῶν ἐνίστε τὸν Θεὸν¹⁰⁹ καὶ δεικνύων ἀχαριστίαν πρὸς Αὐτόν¹¹⁰. Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ προτίμησις τῆς γραφικῆς λέξεως «κρίμα», τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ δημοτικὴ διάλεκτος¹¹¹. Ἄλλοτε αἰσθάνεται «τὸ ποδάρι δεμένο, ἀλλ' ἐλεύθερη καρδιά»¹¹². Γνωρίζει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαίων πάντοτε ὑπῆρξε μικρὸς καὶ προσπαθεῖ νὰ τοὺς ἀπαριθμήσῃ ὡς ὁ προφήτης Ἡλίας (Γ'. Βασιλ. 19,9 - 18), ὁ Ἀβραάμ (Γεν. 18,20 - 32) καὶ ἄλλοι (Ἰωβ 1,6 - 12), ἐξετάζει τὸ πλῆθος τῶν δικαίων καὶ λυπεῖται, διότι εὐρίσκει ἐλαχίστους, ἀλλ' ὅμως παρηγορεῖται, διότι βλέπει ὅτι καὶ οἱ μὴ δίκαιοι «καθένας καὶ καλὸ εἶχε ἐπάνω του»¹¹³.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ, ὁ ποιητὴς λέγει. «Προσπαθῶ στὴ ζωὴ μου, νὰ τὰ θυμοῦμαι [τὰ διδάγματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς], ὅσο δυνατὸν περισσότερο... [γιατὶ εἶναι] ἀγιώτατα λόγια!»¹¹⁴. Καταφεύγει δὲ εἰς τὴν προσευχὴν χρησιμοποιοῦν τοὺς Ψαλμοὺς¹¹⁵ καὶ «τραβάει, σὰν διψασμένον

107. «Ὁ Μάρτυρας» (τοῦ «Δάμπερον») καὶ «Saluton» (Ἐποχαιρισμὸς. ΚΡ 22,1).

108. Μον. 11. Περβλ. Ἐλ. Πολ. 2,12.

109. «Ἡ Φαρμακομένη» 10. Περβλ. «Ad una fontana in Davian» (Συὴ βροσση τοῦ Ντάβια. ΚΡ 14,2).

110. ΓΖ 1,6 - 15. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔπρεπε «νὰ ταπεινωθῆ» ἀπὸ τὴν «ἀνθρώπινη δόξα» διὰ νὰ καταστῇ «εὐτυχής» εἰς τὴν γῆν. («Per Monaca») 1 - 2. Ἐκδ. Ἀθ. 1955).

111. Μπα 42. Ἡ ὅλη στροφὴ περιγράφει εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ὁ Σολωμὸς ἔλαβεν ἐκ τοῦ «Paradise Lost» τοῦ John Milton. Ἄλλ' ὁ Milton χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «ἀμαρτία», ἐνῶ ὁ Σολωμὸς τὴν λέξιν «κρίμα» (AT 151-2. 155-6). Εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἡ λέξις «κρίμα» χρησιμοποιεῖται 28 φορὰς (π. χ. Ρωμ. 5,16). Ἰδὲ καὶ τὰς δημόδεις ἐκφράσεις: «Πᾶν στὸν πνευματικὸ νὰ ἑομολογηθῶ τὰ κρίματά μου». «Ποῦ πᾶς, ποῦ πᾶς ἀμαρτωλέ, ποῦ πᾶς κριματισμένε;» Ἰδὲ «Λεξικὸν Ἑλληνικῆς Γλώσσης», ἔκδ. «Πρωτὰ» (Ἀθ. 1933), σ. 1430. Δ. Δημητράκου: «Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλλην. Γλώσσης», τμ. 5 (Ἀθ. 1939), σ. 4129α'. Περβλ. Emile Legrand, «Dictionnaire Grec Moderne» (Paris 1892), p. 473 β καὶ Hbert Pernot, «Lexique Grec Moderne Français» (Paris), p. 247.

112. Μπα 97. Περβλ. Β' Τιμ. 2,9 καὶ Α' Κορ. 7,22.

113. ΓΖ ἐν. ἀν. Περβλ. διὰ τὸν ψυχικὸν πλοῦτον καὶ τὰς ἀρετὰς Ἐλ. Πολ. 2,12. 17. 18. 50 - 52, διὰ τοὺς ἀγίους ΕΔ 1, ΚΡ 13, Ἐλ. Πολ. «Στοχασμοὶ τοῦ ποιητῆ» § 8, διὰ δὲ τὴν Παναγίαν ἰδὲ ἀνωτέρω ὑποσημείωσιν 45 καὶ τὸ σονέττο «La Castitas» (Ἡ ἀγνότης. ΕΣ 21,4).

114. «Διάλογος». Τὴν μελέτην τῆς Ἁγ. Γραφῆς τὴν θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν τῶν μακαρίων ἀνθρώπων (ΓΖ 4,3), διότι εἰς τὰ «Χρυσὰ φύλλα τῆς θείας Βίβλου», ἡ ὁποία εἶναι θεόπνευστος ὑφίσταται ἡ «σκοτεινὴ ἰδέα τοῦ μέλλοντος .. ἀλλὰ δὲν ἔχουν καταλάβει,... [αἰτία εἶναι] ἡ ἀμάθεια» καὶ τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων (ΚΤΙ 11 - 12).

115. Διάλογος: «Ὅταν κουρασθῶν κάθονται, ἴσως, εἰς κανένα ἔρημον ἀκρογιάλι καὶ ψάλλον με λόγια δικὰ τους «Ἐπὶ τὸν ποταμὸν Βαβυλῶνος ἐκεῖ ἐκαθίσασα καὶ ἐκλάσασα».

έλάφι, πρὸς τὴν πηγὴν»¹¹⁶, ὁ δὲ «φόβος Κυρίου» εἶναι ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν προσευχὴν του¹¹⁷. Διότι «πολλ' εἶν' οἱ δρόμοι πῶχει ὁ νοῦς»¹¹⁸ καὶ ὁ ἄνθρωπος χροιάζεται πολλὴν προσοχὴν.

Πράγματι ὁ Σολωμὸς ἐπρόσεξε καὶ προσεπάθησε νὰ κατανοήσῃ τὸν πνευματικὸν κόσμον ὅσον ὀλίγοι. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ στίχος τοῦ ποιήματός του «Πόρφυρας» (6,2).

«Ἀνοιχτὰ πάντα κι' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου».

Τοῦτον εὐρίσκομεν ὀλίγον διαφορετικὸν καὶ εἰς τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορημένους»¹¹⁹. Δι' αὐτὸν λέγει ὁ Καθηγητὴς Γιάννης Ἀποστολάκης ὅτι «στὴ γλῶσσα μας δὲ βρίσκεται ἄλλη καλλίτερη φράση ἀπὸ αὐτὴ γιὰ τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν πνευματικὸν κόσμον»¹²⁰. Ὁ στίχος λοιπὸν αὐτὸς δεικνύει τὴν στάσιν τοῦ Σολωμοῦ πρὸς ψυχικὴν ἐγρήγορσιν διὰ τὴν εὐρεσίαν τῶν ἀληθειῶν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου¹²¹.

116. «Al Para Rio VII» (Εἰς τὸν Πάπαν Πιον Ζ', ΚΡ 21,4). Περί προσευχῆς γενικῶς ἰδὲ καὶ Ἑλ. Πολ. 2, 9-11. 21.

117. «Per Monaca» (Διὰ Μοναχὴν. 4. Εἰς ἔκδ. Ἀθήναι, 1955).

118. Ἑλ. Πολ. 2,54. Ὁ Σολωμὸς ἔλεγε τὸ δίστιχο :

«Ἀγάπα γιὰ νὰ ζήσης
ζῆσε γιὰ ν' ἀγαπᾷς».

Τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι εἶναι τοῦ Σολωμοῦ, ἴσως εἶναι διασκευὴ «ἐκ γνωστοῦ ἀποφιδέματος» (ΠΘ 17 (1909), σ. 342).

119. Ἑλ. Πολ. 2,36 («Πάντ' ἀνοιχτὰ, πάνι' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου»). Ὁ στίχος οὗτος τοῦ Σολωμοῦ ὡς πρὸς τὴν μορφήν ἔχει ὡς πηγὴν τὴν Ἀγ. Γραφήν. (Ἴδὲ Ν. Μπουγάτσου: «Ἡ λογοτεχνικὴ κ.λ.π.» σ. 31. 50). Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον ἀπηχεῖ βιβλικὰς ἐννοίας. (Π. χ. «Ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδία μου ἄγρυπναί» Ἄσμα 5,2. «Ἐγρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθῃτε εἰς πειρασμόν» Ματθ. 26,41. Καὶ γενικῶς τὴν ἐννοιαν τῆς ἐγρηγόρευσεως τὴν εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Νυμφίου (Ματθ. 25, 1-13) κ.λ.π., Μάρκ. 13, 32-47. Λουκ. 11, 36-38). Πάντως τὰ ὑπὸ τοῦ Μιχαλοπούλου (ΦΜ 112) ὑποστηριζόμενα, ὅτι δηλαδὴ τὸ β' μέρος τοῦ στίχου προέρχεται ἐκ τῆς φράσεως «Ὁφθαλμοὶ τῆς ἐμῆς ψυχῆς...» τοῦ βιβλίου τῆς Π. Δ. «Ἐκκλησιαστής», δὲν εἶναι ἀκριβῆ. Ἡ φράσις αὕτη δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τὸν «Ἐκκλησιαστήν», οὔτε εἰς τὰ βιβλία «Ψαλμοί», «Ἄσμα Ἀσμάτων» καὶ «Σοφία Σολομώντος». Ὑπάρχουσιν ὅμως σχετικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὸν Ὁριγένην: 1. («Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην». «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν Σειρῶν». LXXVI) «Ἦδη οὖν διορατικώτεροι εἰσὶν οἱ τὸ δεύτερον [τὸ χριστιανικὸν] λαμβάνοντες λύτρον, καὶ ἀπὸ πολλῆς βασάνου καὶ πόνου κησόμενοι τὸν τῆς ψυχῆς ὀφθαλμόν». 2. («Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν». 92. Ἀμφιβαλλόμενον. Εἰς Λουκ. 1,15.) «Διὰ παντὸς τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς Θεὸν ἀναισίων καὶ πρὸς Αὐτὸν μόνον βλέπων». Πρὸβλ. («Εἰς Ψαλμὸν ΚΕ'». στίχ. 6) «Ἡ ψυχὴ οὐκ ἔξω νεύει, ἀλλὰ βλέπει πρὸς ἑαυτὴν καὶ τὸ ἴδιον κέντρον, κυκλοῖ τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ». («Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων» (Ἐκδ. «Ἀποστολ. Διακονίας»), τόμ. 12ος, σελ. 380. Τομ. 15ος, σ. 99. 355).

120. Γ. Ἀποστολάκη. «Ἡ ποίησις σὴ ζωὴ μας» (ΩΒ 179).

121. Διὰ νὰ ἐξηγήσωσι τινες τὴν θρησκευτικότητά τοῦ ἔθνικοῦ μας ποιητοῦ

Καὶ μερικαὶ ἄλλαι καταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας εὐρίσκεται ἐνίοτε ὁ ἄνθρωπος ἀπασχολοῦν τὸν Σολωμόν, εἰς τοὺς ἕξ ἐπιδράσεως τῆς Ἀγ. Γραφῆς στίχους του. Ἀναφέρει τὸν Μαθουσαλά διὰ τὴν ἐκφράση τὴν μακροζωϊαν εἰς τὸν «Διάλογον». Ὁ ἕρως, τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὁποίου περιγράφει ¹²², «εἶναι δυνατὸς ὁμοια μὲ τὸν θάνατον!», κατὰ τὸν Σολωμόν ¹²³, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν Ἀγ. Γραφήν ¹²⁴. Ἡ θνητότης τοῦ ἀνθρώπου παραβάλλεται ὅπως ὑπὸ τοῦ ψαλμωδοῦ (Ψαλ. 102,15) καὶ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου (40,6-8), πρὸς τὴν θνητότητα τοῦ χόρτου.

Δ. Σολωμοῦ, ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν μυστικισμὸν διάφορον τοῦ χριστιανισμοῦ (ιδίως ὁ Μ. Αὔγουστίνος, π. Φιλικὴ Ἐταιρεία, 1 (1925), σ. 206, καὶ ὁ Κ. Παράσχος, ἐφ. Ἐλευθερος Λόγος, 25-12-1925).

Μυστικισμὸς ἢ Μυστικοθηρία εἶναι τὸ δόγμα καθ' ὃ ἡ σύλληψις τοῦ ὑπεραισθητοῦ, τοῦ θείου, τοῦ ἀπροσίτου εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου κατορθοῦται διὰ τῆς καταδύσεως εἰς τὰ βάθη τοῦ συναισθήματος, δι' ἧς ἐνούμενός τις μετὰ τοῦ θείου ἐποπτεύει τὰ ὑπὲρ τὴν αἰσθησιν καὶ τὴν διάνοιαν ὄντα. (X. Ἀνδρούτσου, εἰς Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τ. 9, σ. 635. Arsenyev, *Mysticism and the Eastern Church* (London, 1926). J. Caix (μετ. Π. Γρατσαίου), *Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, σ. 17. A. Fonk. *Mystique*. Εἰς *Dictionnaire de Theologie Catholique*. Vol. X, p. 2599-2674. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. IX, p. 83-117. Β. Ἰωαννίδου, Ὁ Μυστικισμὸς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι καὶ τάσεις τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων (Ἀθήναι Ἐκδ. 2α). Θ. Καστανῶ, Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ μυστικισμὸς τῶν ἡσυχαστῶν (Θεσσαλονίκη, 1939). Vladimir Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church* (London, 1957). Β. Τατάκη, Ἑλληνικὸς καὶ Βυζαντινὸς Μυστικισμὸς. Εἰς π. Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, 5 (1950), σ. 16-20 καὶ 62-69) Ὁ μυστικισμὸς «διακρίνεται συνήθως εἰς φιλοσοφικὸν ἢ θεωρητικὸν καὶ εἰς θρησκευτικόν». Ὁ μυστικισμὸς εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, χαρακτηριστικὸν χριστιανικῶν προσωπικότητων, ὡς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Ἰδὲ ἡσυχαστικὴ κίνησις τοῦ 14ου αἰῶνος). Κριτήριον τῆς χριστιανικῆς γνησιότητος τοῦ μυστικισμοῦ «ἐθεωρήθησαν ὑπ' αὐτῶν τῶν μυστικῶν ἀνάκαθεν ἡ ἀγιότης τοῦ βίου, ἡ Ἀγ. Γραφή καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοσις».

Ὁ Σολωμὸς βεβαίως παρουσιάζεται ὡς μυστικιστὴς εἰς ὅλην τὴν ζωὴν του καὶ εἰς τὸ ἔργον του ἀπὸ τοῦ πρώτου ποιήματος «*Ode per prima Messa*» μέχρι τῶν τελευταίων του ἔργων. (Χαρακτηριστικὸν τῆς μυστικῆς διαθέσεώς του εἶναι τὸ «*Eis Phragmiskan Phraizese*»). Ἀλλὰ τὸ μυστικὸν στοιχεῖον εἰς τὸν χαρακτήρα τοῦ Σολωμοῦ ἐπιβεβαιοῖ τὴν θρησκευτικὴν του προσωπικότητα. Ὁ βαθὺς ὁμοσχεσασμὸς τοῦ ἔθνικοῦ μας ποιητοῦ πρὸς τὴν Ἀγ. Γραφήν καὶ ἡ εὐρεία χρῆσις τῆς Βίβλου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ποιητοῦ ὡς χριστιανοῦ, ὡς ἄλλοι ἐσημείωσαν (Ἰδὲ ὑποσημειώσεις 13, 189 καὶ βιβλιογραφίαν), ἐλέγχουσι τὸν μυστικισμὸν τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὸν χαρακτηρίζουσι ὡς χριστιανικὸν μυστικισμόν.

122. ΕΣ 15,3.

123. ΕΣ 13,4. Πρβλ. Μπα 14. Ὁ Σολωμὸς χαρακτηρίζει ὡς ἁμάρτημα τὴν παράνομον συμβίωσιν (Λάμπρος 9,6), παρουσιάζει δὲ τὴν κόρη νὰ προσεύχεται διὰ τὴν συμφιλίωσιν τῶν γονέων τῆς (Μπα 131) καὶ χαρακτηρίζει τὰς σχέσεις ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ὡς «*εἰσοζυγία δυνάμεων*» (Ἐλ. Πολ. 2,7 καὶ «*Στοχασμοὶ τοῦ ποιητοῦ*» § 17).

124. Ἄσμα Ἀσμάτων 8,6. («*Κραταῖά ὡς θάνατος ἀγάπη, σκληρὸς ὡς ἄδης ζῆλος*»).

«Και τ' ἄνθη ἅπ' τὰ δένδρα
ξεπέφτουν ἰδέες τα
πάρα πολύ, ἡ ζέση
τοῦ ἡλίου τὰ βαρεῖ.

Ξεπέφτουν ἀνάμεσα
στὰ χόρτα τοῦ τόπου,
ὡς πέφτει τοῦ ἀνθρώπου
τοῦ μαύρου ἡ ζωή»¹²⁵.

Ὁ Σολωμὸς παραβάλλει τὸν ἄνθρωπον, ὅπως ὁ Δαυτὶδ καὶ ὁ Ἡσαΐας, οὐ μόνον πρὸς τὸ χόρτον ἢ τὰ φύλλα τοῦ χόρτου, ὡς ὁ Ὅμηρος, ἀλλὰ κυρίως πρὸς τὸ ἄνθος¹²⁶. Ὁ ἄνθρωπος νοσταλγεῖ τὸν Παράδεισον, τὸν οὐρανὸν¹²⁷ καὶ θεωρεῖ κατάστασιν εὐτυχίας τὴν μελέτην τῆς Ἀγ. Γραφῆς¹²⁸. Τὴν νοσταλγίαν αὐτὴν τὴν εὐρίσκομεν θαυμασίως διατυπωμένην εἰς τὸ δίστιχον:

«Γλυκὸ ἔναι τῆς Παράδεισος
νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη»¹²⁹.

Ὁ δέσμιος εἰς τὰ ἀνθρώπινα πάθη κατακρίνεται¹³⁰. Π. χ. σατιρίζει τὸν τοκογλύφον Ἄντ. Μαρτινέγκο καὶ τὸν παραβάλλει πρὸς τοὺς Φαρισαίους (Ματθ. 23,14, Λουκ. 20,47. 18,3) εἰς τὸ ποίημά του «Τὸ ὄνειρο» (129 - 130). Καὶ λέγει γενικῶς ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι «θεῖος στὰ χέρια τοῦ καλοῦ καὶ κακόπραχτος... στὰ χέρια τοῦ κακοῦ»¹³¹. Χαρακτηρίζει τὸν ξηρόν, ἄγονον καὶ κοινωνικῶς ἀνωφελεῖ «Σοφολογιώτατον» ὡς «κόρακα» καὶ χειρότερον «ἀπὸ κόρακα, ὅπου ἐβγήκε ἀπὸ τὴν κιβωτόν, καὶ ἐθρεφότου ἀπὸ τὰ λείψανα, ὅπου εἶχε ἀφίσει ὁ κατακλυσμός τοῦ κόσμου»¹³². Εἰς εἰδικὸν μάλιστα σονέττο ὁ Σολωμὸς περιγράφει τὸν τραγικὸν θάνατον τοῦ ἀδίκου ἀνθρώπου¹³³, ἐνῶ τὸν πόνον τοῦ δικαίου τὸν ἀκούει ὁ Θεός, καὶ μάλιστα τοῦ ἀδίκως φονευθέντος, τοῦ ὁποίου τὸ αἶμα «καταβοᾷ»¹³⁴ καὶ ἀναλαμβάνει ὁ Θεὸς νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀδικήσαντα¹³⁵.

125. *Λάμπρος*. Τὰ δύο ἀδέλφια 3,4. Πρβλ. τὴν 2αν στροφὴν τοῦ ἰταλικοῦ σονέττου, τοῦ ἔχοντος ὡς τίτλον τὸ ἠητὸν Ἄσμα 4,3α («ποῦ βλέπει νὰ προβαίνουν ἄνθη καὶ ἄγιοι καρποί». Ἐκδ. Ἀθην. 1955).

126. Ν. Μπουγάτσου, *Ἡ λογοτεχνικὴ κ.λ.π.*, σ. 32. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «Ὅν ἐστιν ἐνταῦθα [τῆ Ἐκκλησίᾳ] φύλλα δένδρων, ἀλλ' ὁ καρπὸς τοῦ πνεύματος» (Περὶ Μετανοίας, ὁμιλ. Η', σ' ΕΠΜ 49, 336).

127. Μον 7.

128. ΓΖ 4,4.

129. Μον 5.

130. Πρβλ. τὰ ὑπὸ τοῦ Χόβαρτ λεγόμενα (Α. Χόβαρτ, *Ὁ Σολωμὸς*. Εἰς ΩΒ 439).

131. Μπα 35.

132. *Διάλογος* (περὶ τὸ τέλος). Πρβλ. καὶ τὸ «Ἐπίγραμμα» τοῦ Σολωμοῦ «Ξερὴ πολυμάθεια»

(«Δὼ μιὰ φορὰ ἦταν ἄνθρωπος,
κι' ἐκεῖ ἦταν ἓνας τόπος»)

πρὸς τὸ Α' Κορ. 8,1 («Ἡ γνώσις φυσιοῦ ἢ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ») κ.λ.π.

133. «*La morte dell'Empio*» (Ὁ θάνατος τοῦ ἀδίκου. ΕΣ 28).

134. Ἔμνος 154-156.

135. Ἐν. ἀν. 138.

Χαρακτηριστικὸν τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ καὶ μάλιστα τῶν ἰταλικῶν συνέντων, εἶναι ἡ ἔλξις τὴν ὁποίαν αἰσθάνονται ὁ ποιητὴς πρὸς τὸν Θεόν¹³⁶. Ὁ ἄνθρωπος ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν Θεὸν γενικῶς καὶ συγκεκριμένως πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν¹³⁷. Ὁ Σολωμὸς ὀνομάζει τὴν μοναχὴν «*νύμφη Χριστοῦ*»¹³⁸, τοὺς δὲ χριστιανούς «*τ' ἀρνιά*»¹³⁹. Διὰ τῆς μετανοίας¹⁴⁰ «*δίδει [εἰς τὸν ἄνθρωπον]... ὁ Χριστός... δύναμη μεγάλη... καὶ δὲν κλαίει, οὐδὲ τρέμει*»¹⁴¹, ἀλλὰ ἀποκτᾷ τὸ θάρρος «*να μὴν γονατίξῃ... μπροστὰ στὸ καταχθόνιο φεῖδι*»¹⁴², διότι εἶναι βέβαιος ὅτι «*θά θριαμβεύσῃ ὁ Σταυρός*»¹⁴³. Λοιπόν.

*«Μὴ φοβηθῆς νᾶσ' ἔρημη
τότε ἀπὸ κάθε μάτι.
Ἴδού, ὁ Χριστός, πὸν γέροντας
στοῦ πόνου τὸ κρεββάτι,
σοῦ σιάζει τὸ προσκέφαλο,
καὶ σὲ παρηγορεῖ»*¹⁴⁴.

Εἰς τὰ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἔξ ἐπιδράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς, βλέπομεν ὅτι ὁ Σολωμὸς δὲν προσέχει τὸν ἄνθρωπον μόνον ἀπὸ τῆς μεταφυσικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ συμπεριφορᾶς του.

§ 11. Ἡ κοινωνία καὶ τὸ ἔθνος¹⁴⁵.

Ἡ κοινωνία διὰ τὸν Σολωμὸν «*εἶναι ὠκεανὸς ἀπὸ ἁμαρτίες καὶ βρομερὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη γενιά*»¹⁴⁶, δι' αὐτὸ «*στὸν κόσμον τὴν ἀγάπην σου πάρα πολὺ μὴ βάνης*»¹⁴⁷. «*Μία πληγὴ*» διὰ τὴν κοινωνία εἶναι ἡ «*Διχόνοια*», ἐνῶ ἡ ὁμόνοια εἶναι ἀρετὴ. «*Ὁμογνωμοῦμε καθὼς εἰς διὰ τ' ἄλλα ἔργα*»¹⁴⁸, λέγουν αἱ γυναῖκες εἰς τὸ Μεσολόγγι.

136. Π. γ. ΕΣ 2. 8. 9. ΕΔ 12. 18. 19.

137. Μον. 6.

138. Ἐν. ἀν. 3. Εἶναι βεβαίως ἔκφρασις συνήθους εἰς τὴν μοναχικὴν ζωὴν. Ὑπάρχει καὶ μοναχικὸν ὄνομα «*Χριστιονύμφη*». Πρβλ. Ἀποκ. 21,9 («*τὴν νύμφην τοῦ ἀρνίου*»).

139. Μπα μετὰ τὴν στρ. 162, διαγεγραμμένη 2-3.

140. «*Il pentimento*» (Ἡ μετάνοια. ΕΔ 3). Πρβλ. Λάμπρος 20.

141. ΕΔ 8, 3-4. Πρβλ. Ἐλ. Πολ. 3,10.

142. ΕΔ 13.

143. ΕΔ 17.

144. Μον. 11.

145. Ἴδὲ Ἀνδρούτσου. Σύστημα Ἡθικῆς, καὶ Β. Ἀντωνιάδου, Ἐγχειρίδιον κατὰ Χριστὸν Ἡθικῆς, τ. 2ον.

146. ΕΔ 17. Ἴδὲ καὶ «*Per Monaca*» 3. (Ἐκδ. Ἀθ. 1955).

147. «*Ἀγνώστων Ποιημάτων*» (ἀποσπάσματα), 1.

148. Ὑμνος 144 κ. ἐξ. Μπα 69. Ἐλ. Πολ. 2,7 (= Β' Κορ. 13,11).

Τὸ ἑλληνικὸν ὅμως ἔθνος, τὸ ὑπόδουλον καὶ ἀγωνιζόμενον διὰ τὴν ἑλευθερίαν του, εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ἐκλεκτὸν τοῦ Θεοῦ ἔθνος. Τὸ παρομοιάζει δὲ πρὸς τὸ Ἰουδαϊκόν παρουσιάζει τοὺς ξενιτευμένους κατοίκους τῆς Χίου προσευχομένους διὰ τοῦ 136ου Ψαλμοῦ, ὅπως οἱ Ἰουδαῖοι κατὰ τὴν βαβυλωνίαν αἰχμαλωσίαν¹⁴⁹. Ὅπως ὁ Μωϋσῆς κατὰ τὴν διάβασιν τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ ψάλλει τὸν εὐχαριστήριον ὕμνον πρὸς τὸν σωτήρα Θεόν, οὕτω καὶ ὁ Σολωμὸς θὰ ἤθελε νὰ εἶχε τὴν ἰκανότητα τοῦ Μωϋσέως διὰ νὰ ψάλλῃ εὐχαριστήριον πρὸς τὸν Θεὸν ὕμνον διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἑλληνες=«στρατιῶτες τοῦ Χριστοῦ»¹⁵⁰), δηλαδὴ τῶν Τούρκων («μισόχρηστη σπορά», «Ἀραρηνοί»¹⁵¹), εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Ἀχελώου ποταμοῦ¹⁵². Οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς δυσκόλους στιγμὰς ἀναμένουσι τὴν θανμαστὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ¹⁵³. Τὸν θρίαμβον τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τὸν ἀποδίδει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκδίκησιν τῶν ἀδίκων σφαγῶν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τῶν Τούρκων, διότι οὕτως «ἐχύθη αἷμα ἀθῶο χριστιανικό», τὸ ὁποῖον «εἰς κάθε μέρος οἶον τοῦ Ἀβελ καταβοᾶ»¹⁵⁴. Ἡ Ἑλευθερία, τὴν ὁποίαν προσωποποιεῖ καὶ συνήθως τὴν ταυτίζει πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀνίσταται «ἀπ' τὰ κόκαλα τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά» καθὼς προφητεύει ὁ Ἰεζεκιήλ διὰ τοὺς ἀνθρώπους¹⁵⁵, ἔχει δὲ θεῖα χαρακτηριστικά, διότι ἔχει

*«φῶς στὸ χέρι, φῶς στὸ πόδι
κι' ὅλα γύρω σου εἶναι φῶς»*¹⁵⁶,

καὶ διότι ἡ προσωποποιηθεῖσα θρησκεία μεταδίδει εἰς αὐτήν, περίπου ὡς ὁ Δημιουργὸς εἰς τὸν Ἀδὰμ, θεῖας ἰδιότητος «φιλῶντας τῆς τὸ στόμα»¹⁵⁷. αὕτη ἐκφράζεται ἀπειλητικῶς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῶν Ἑλλήνων ὡς τιμωρὸς Θεός^{158 159}. Θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ πρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ὑμνου τῆς Ἑλευθερίας ἔχομεν ἐνδείξεις χρησιμοποιοῦσας γραφικῶν ἐννοιῶν καὶ

149. Διάλογος.

150. Μπα. 108.

151. Ὑμνος 103. 112. «Κρημικός» 22,16.

152. Ὑμνος 118-121.

153. Ἑλ. Πολ. 2,10, πρβλ. καὶ 3,2, 13-15.

154. Ὑμνος 153-156.

155. Ἑν. ἀν. 2. 16. 74. 87 = Ἰεζεκιήλ 37, 1-14. Ἀνάπτυξιν τῆς ποιητικῆς αὐτῆς εἰκόνας ἰδὲ Ν. Μπουγάτσου ἐν ἀν. σ. 25-30.

156. Ὑμνος 94-95. Καὶ ἡ χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «τὸ πόδι εἶχε δεμένο ἀλλ' ἐλεύθερη καρδιά» (Μπα 27) ὑποδηλοῖ καὶ ἄλλα γραφικὰ χωρία (Β' Τιμ. 2,9, Α' Κορ. 7,22) καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου (8,36) «ὄντως ἐλεύθεροι ἔσοσθε». Πρβλ. Μπα 26.

157. Ὑμνος 90.

158. Ἑν. ἀν. 99.

159. Πρβλ. διὰ τὴν σχέσιν Θρησκείας καὶ Πατριδος: Ἑλ. Πολ. «Στοχασμοί

εικόνων εἰς ἔθνικὰ θέματα, ὡς εἰς τὸ 4ον ἰταλικὸν σονέττο τῆς συλλογῆς «*Rime Improuvisate*»¹⁶⁰.

Ὁ Σολωμὸς λοιπὸν χρησιμοποιεῖ γραφικὰς ἐκφράσεις καὶ παραστάσεις καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνικῶν καὶ ἔθνικῶν θεμάτων.

§ 12. Ὁ θάνατος. Ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ. Ἡ Δευτέρα Παρουσία¹⁶¹.

Τὰ περὶ θανάτου καὶ γενικῶς ἡ ἐσχατολογία, εἶναι ἐν τῶν προσφιλεστέρων θεμάτων τοῦ ἔθνικου μας ποιητοῦ, διότι εὐρίσκεται εἰς τὰ νεανικὰ του ποιήματα (ἀσύνηθες ψυχολογικὸν φαινόμενον διὰ νέον, χαρακτηριστικὸν ὁμῶς τῆς μυστικοπαθείας του¹⁶²), καὶ εἰς πλείστα ἄλλα ποιήματά του, μέχρι τῆς τελευταίας δημιουργικῆς περιόδου του¹⁶³.

Ὁ Σολωμὸς συγκρίνων τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν μετὰ θάνατον λέγει. «*Ὅλα δειράτα στὸν κόσμον. Naί, καὶ ὁ θάνατος τὰ λυεῖ*»^{164 165}. Περιγράφει τὴν ψυχολογικὴν ταραχὴν τοῦ ἀδίκου ἀνθρώπου κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου¹⁶⁶, ἀλλὰ καὶ τὸ «*εὐτυχισμένο λείψανον*» τοῦ

Ποιητῆς § 3. Ὑμνος 148 - 149. Διὰ τὴν πολιτικὴν τῶν χριστιανικῶν κρατῶν: Ὑμνος 152 - 158. Διὰ τὴν εἰρηνοφιλίαν: Ὑμνος 66. Διὰ τὰς ἀδελφικὰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων: Ἑλ. Πολ. 3, 2, 4, καὶ «*Στοχασμοὶ Ποιητοῦ*» § 9. Διὰ τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν τῶν Ἑλλήνων ἡρώων: Μπα 53, 56. Διὰ τὸ ἐλπιδοφόρον μέλλον τῆς Ἑλλάδος: «*N. Βερύνιος*» 5.

160. Ἦσ. 52,1. Πρβλ. καὶ V. Biagi: *Τὰ Ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ*. (Εἰς ΩΒ 457).

161. Ἰδὲ Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ*, σ. 407 - 48.

162. Ἰδὲ ἀνωτέρω ὑποσημείωσιν 121.

163. Πρβλ. καὶ Μιχαλοπούλου (ΦΜ 62). Ἀλλὰ κακῶς ὁ Μιχαλόπουλος λέγει ὅτι ὁ Σολωμὸς «*ἐρωτάει μ' ἀγωνία... γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς αὔριο, τῆς μελλούσης ζωῆς*», διότι διὰ τὸν Σολωμὸν ὁ θάνατος δὲν εἶναι πρόβλημα, ἀλλὰ βεβαιότης καὶ πίστις. Ἡ μέλλουσα ζωὴ καὶ ἡ Δευτέρα Παρουσία θὰ μᾶς δώσῃ τὴν πλήρη ἐρμηνείαν τῆς παρουσίας ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἐν ὄνειρον, κατὰ τὸν Σολωμὸν.

164. «*Ἡ Φαρμακωμένη στὸν Ἄδην*» 5. Πρβλ. ΕΠ 2 καὶ τὸ εἰς ἰταλικὴν γλῶσσαν δίστιχο:

«*Ἀνάμεσα στὸ γέλιο καὶ στὸ κλάμα διαβαίνει ἡ ζωὴ,
ὁμῶς ὁ ἄνθρωπος θὰ ζῆ κι' ὅταν αὐτὴ τελειώσῃ*»

(ΠΘ 17 (1909), σ. 342 καὶ Α. Πολίτου Σολ. Ἀπαντα, τ. 2ος, σ. 319).

165. Πρβλ. τὰς διαφόρους ἐκφράσεις τοῦ Σολωμοῦ περὶ τοῦ θανάτου: «*ἐκοιμήθη εἰς τὸν θνόν τοῦ Χριστοῦ*», «*ἄλλος κόσμος φανερός*», «*τέτοιο τέλος εἶν' ἀρχή*», «*ἀποκοιμήθηκαν γλυκὰ - γλυκὰ*» («*Πρὸς τὸν κ. Δε Ρώσση*» 2,4. Μπα 139 καὶ παραλλαγὴ. *Λάμπρος* 19,27). Ἰδὲ καὶ «*Εἰς Αἴμ. Ροδόσταμο*» 1, Μπα 135, *Μπότσαρη* 6·7, *Κρητικός* 22, 50-54, *Λάμπρος* 18, 18-20, 27-29, *Πόρφυρας* 8,1, Ἑλ. Πολ. 2, 50-52 καὶ ΕΣ 23.

166. «*La morte dell'Empio*» (Ὁ θάνατος τοῦ ἀδίκου. ΕΣ 28). Ἰδὲ καὶ Ὑμνος 80.

δικαίου¹⁶⁷, διότι τὴν ψυχὴν τοῦ θανόντος «συνοδεύει τὸ πλῆθος τῶν ἀρετῶν»¹⁶⁸. Διὰ τοῦτο λέγει «μὴ φοβηθῆς νὰ 'σ' ἔζημη... στοῦ πότου τὸ κρεββάτι», διότι ὁ Χριστὸς εἶναι κοντὰ σου¹⁶⁹. Περιγράφει τὸν τόπον τῆς τιμωρίας τῶν ἀμαρτωλῶν ὡς «φλόγα ἀκοίμητη»¹⁷⁰, νοσταλγεῖ ὁμως «τὸν Παράδεισον»¹⁷¹ καὶ λέγει «ὁ οὐρανὸς σὲ καρτερεῖ κι' ἡ Κόλασις βρυχίξει»¹⁷².

Διὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν λέγει. Οἱ νεκροὶ ἀνυπομονοῦσι¹⁷³, καὶ «τὰ κόκκαλα ἐβαρεθῆκαν στὸ μνημα καρτερωῦντας. Καὶ τρίζουνε ἀκατάπανστα τὴν κρίσιν ἀναζητῶντας»¹⁷⁴, ἐνῶ ἡ ψυχὴ τοῦ δικαίου «στὴ θύρα τῆς Παράδεισος ἐβγήκε μὲ τραγούδια, ἔψαλλε τὴν 'Ἀνάστασι χαροποιά ἢ φωνή της»¹⁷⁵. Κάθε νεκρὸς «θὰ ξυπνήσῃ τὴν ὕστερη μέρα εἰς τὸν κόσμον ἐμπρὸς νὰ κριθῆ»¹⁷⁶, «στὴν κοιλάδα τοῦ 'Ιασαφάτ», διότι «κινὸς οὐρανὸς ἐγίνη»¹⁷⁷. Λοιπὸν «ξύπνα ἀδελφὴ! τὴν σάλπιγγα τὴν ὕστερη ἀγροικῶν»¹⁷⁸. Ἡ εἰς ἄλλο σημεῖον «βαροῦνε οἱ σάλπιγγες στὰ τέσσαρα τοῦ κόσμου ἀκρα...»¹⁷⁹.

«Λάλησε Σάλπιγγα! κι' ἐγὼ τὸ σάβανο τινάζω
καὶ σχίζω δρόμο καὶ τ'ς ἀχνοὺς ἀναστημένους κράζω»¹⁸⁰.

167. Μον 12 καὶ παραλλαγή.

168. «Sonetto alla Signora Tella Macri» (Σονέττο στὴν κ. Σουλ. Μακρῆ. ΕΠ 14,2).

169. Μον 11.

170. Ὑμνος 99. Ἄλλ' ἀναφέρει καὶ τοὺς δικαίους (ἀγίους=θύματα τῶν Τούρκων). Περιγράφει δὲ ὅτι εἰς τὸν οὐρανὸν

«ἀγκαλιάσματα ἐκεῖ πλήθεια,
δάφνες ἔλαβαν, φιλιὰ,
ὄσα ἔλαβαν εἰς τὰ στήθια
βόλια, τούρκικα σπαθιά».

Οἷτοι δὲν ἐγκαταλείπουν τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἔρχονται κατὰ τὴν ὥραν τῆς μάχης διὰ νὰ τοὺς ἐνισχύσωσι (Μπα 53-57).

171. Πρβλ. «γλυκό'ναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη» (Μον. 5). Καὶ Γ. Παπαδοπούλου, Ἡ Σολωμικὴ νοσταλγία τοῦ Παραδείσου (π. Ἀκτίνες, 1954, σ. 362-365). Ὁ Σολωμὸς ὑποδηλοῖ ὅτι «ἀέρινοι κάτοικοι τοῦ Παραδείσου» εἶναι οἱ ἄγγελοι («Per Monaca» 1. Ἐκδ. Ἀθήναι 1955).

172. Ἐλ. Πολ. 2,57. Πρβλ. Πόρφυρας 1 («ἡ Κόλασις πάντ' ἀγρυπνῇ σοῦ στάθμης τριγύρω»), Λάμπρος 24, ΚΡ 5.

173. Κρητικὸς 19,24.

174. Μον. 13.

175. Κρητ. ὁς 19, 12-13.

176. «Ἡ Φαρμακωμένη» 9-10. Μπότσαρη 8. Καὶ «τὴν ἡμέρα τὴ στερνὴ» (Κρητικὸς 19,2 παραλλαγή).

177. ΓΖ 7,18-19 καὶ Κρητικὸς 19,7.

178. Μον 13 καὶ Λάμπρος. Παράπονο Μαρίας.

179. «Il Giudizio Finale» (Ἡ Δευτέρα Παρουσία ΕΣ 20).

180. Κρητικὸς 19,5-6.

«Ἀστράφανε» τὰ μάτια τῶν νεκρῶν δικαίων καὶ ἡ ψυχὴ των «πετιέται δλόχαρη»¹⁸¹. (Ἐνῶ οἱ κατὰ τὸν σταυρικὸν θάνατον ἀναστηθέντες νεκροὶ «σηκώθησαν ὄχι νυστάζοντες ἀλλὰ μὲ τρομογεμένα μάτια» καὶ «δακρυσμένες βγήκαν ἔξω οἱ ψυχές»¹⁸². Εἰς τὸν τάφον ἐγκαταλείπουσι «τοὺς μόσχους τοῦ Μαγιάπριλου, ποὺ δὲν ἔπαρχει πλιὸ»¹⁸³ καὶ ἐνοῦνται εἰς ὀμάδας. Ἀφ' ἑνὸς οἱ ἁμαρτωλοὶ «ἔνα πλήθος μινιασμένο... σπαρταρῶντας ὄλο ἀπὸ ἀπελπισία» καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ δίκαιοι «πλήθος διαλεχτό... πετᾶ στὸν οὐρανὸ σφιχταγκαλιασμένο»¹⁸⁴ «στὸν καινούργιο ἀέρα»¹⁸⁵.

Βεβαίως πᾶς τις παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐσχατολογία καὶ ἰδίως ἡ περιγραφὴ τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ, ἐνῶ διατηρεῖ τὴν ποιητικὴν τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀπολύτως πιστὴ πρὸς τὴν γραφικὴν διδασκαλίαν¹⁸⁶.

Τὸ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Σολωμοῦ παρουσιάζει μεγάλην ἐξάρτησιν ἐκ τῆς Βίβλου, καὶ ἡ ἐξάρτησις αὕτη εὐρίσκεται ὄχι μόνον εἰς τὰς μεταφυσικὰς καὶ χριστολογικὰς ἀντιλήψεις του ἀλλὰ καὶ εἰς ἐθνικὰ καὶ περιστατικὰ θέματα (κοινωνικὰ κ.λ.π.) καὶ τὸ ὅτι ἡ γραφικὴ ἰδεολογία καὶ διδασκαλία

181. Μον 14. 15. Πρβλ. *Λάμπρος* 25,11. «Εἰς τὸν θάνατον τῆς κυρίας Ἀγλάδας» 2.

182. «*Sulla morte di Gesù Cristo*» (Στὸ θάνατο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. ΕΔ (14). σελ. 371). ΚΤΙ 68 - 70.

183. Μον ἐν.ἀν.

184. «*Il Giudizio Finale*» (Ἡ Δευτέρα Παρουσία. ΚΡ 10).

185. ΜΠΟΤ 8. Τὸ πλήρες κείμενο εἶναι.

«Παρόμοια ἤγῶ θὰ λαλήσῃ
τοῦ κόσμου τὴν ὑστερὴν μέρα
παντοῦ στὸν καινούργιο ἀέρα.
Παρόμοια στοὺς τάφους θὰ ἐμβῆ
νὰ κάμῃ καθένας νὰ βγῆ».

Πρβλ. καὶ *Κρητικὸν* 19,15 - 16 (καὶ παραλλαγὴ) πρὸς Ἀποκάλυψιν, 5,13. 8,7 - 10.

186. Ὁ Φ. Μιχαλόπουλος (ΦΜ 109. 236) ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε μελετήσει τὰ βιβλία τῶν Ἰνδῶν καὶ συγκεκριμένως τὴν «*Ιτιάς*» (sic) καὶ τὰς *Βέδας*, διὰ τῶν ὁποίων κυρίως ἐπέισθη διὰ τὴν μετὰ θάνατον ἀνταπόδοσιν τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, καθὼς καὶ προφορικῶς οὗτος μὲ ἐπληροφόρησε, βασίζει εἰς πληροφορίαν τοῦ Tommaseo καὶ παραπέμπει εἰς «*Tommaseo. Il Secondo Esilio II*, 1853, σ. 98», ἀλλ' εἰς τὴν παραπομπὴν αὐτὴν ὁ Tomaseo οὐδόλως ἀναφέρει τὸν Σολωμόν, ἀλλὰ τὸν Δάντη. Ἐπομένως ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Μιχαλοπούλου ἐλέγχεται ἀστήρικτος. Ἀλλὰ οὐδὲ ὑπάρχει Ἰνδικὸν βιβλίον «*Ιτιάς*», ἐκτὸς ἐὰν ἐννοῖ τὸ Ἰνδικὸν ἔπος «*Bhagavadgita*» (ἰδὲ Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, v. VI, p. 696), τὸ ὅποιον κατὰ συγκοπήν ὀνομάζεται «*Gita*». Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος, ἀσχετὸς ἀνυπάρχων πηγῶν καὶ ἀνακριβῶν ἐκφράσεων, ἐλέγχεται ἀνακριβῆς, διότι ἡ περὶ ἀνταποδόσεως διδασκαλία δὲν εὐρίσκεται μόνον εἰς τὸ Ἰνδουϊσμὸν ἀλλὰ εἰς πλείστας ἄλλας θρησκείας, κατ' ἐξοχὴν δὲ καὶ ἐν ἄκρῃ πνευματικῇ ἐννοίᾳ

ἐκτίθεται μὲν μετὰ ποιητικῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἐπιτυχῶς καὶ εἰς μεγάλην ἔκτασιν συνυφαίνεται μετὰ τῆς ὅλης του κοσμοθεωρίας, δεικνύει ὅτι ἡ Ἁγ. Γραφή δὲν ὑπῆρξε βοηθητικὴ πηγὴ, ἀπλῶς πρὸς διακρίσμησιν τῆς ποιήσεώς του, ἀλλ' ὑπῆρξε μία τῶν κυρίων πηγῶν τῆς ἰδεολογικῆς καὶ κοσμοθεωρητικῆς καταρτίσεως τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ Δ. Σολωμοῦ, ὡς ἐμφαίνεται τοῦτο ἐκ τῶν ἔργων του.

(Συνεχίζεται)

εὐρίσκειται εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἄφοῦ ὅμως ὁ Σολωμὸς ἔζησεν ὡς Ὁρθόδοξος Χριστιανός, λιπαρῶς ἐμελέτησε καὶ δαψιλῶς ἐχρησιμοποίησε τὴν Ἁγ. Γραφήν, ἐξ αὐτῆς καὶ ἐκ τῆς ὅλης ζωῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρέπει νὰ ἀπέκτιθη τὴν πίστιν περὶ τῆς μετὰ θάνατον ἀναποδόσεως τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ ἐξ ἄλλης ἀβεβαίας ἢ φανταστικῆς πηγῆς.